

FÖLDES GYÖRGYI*

Transznacionalizmus, határátlépés és műfajiság
(Földes Jolán és Agota Kristof)

A transznacionalista irodalomtudomány a deterritorializációt, a nemzeti határok és állampolgárság témáit helyezi újabb elméleti keretbe, mintegy az összehasonlító irodalomtudomány egyik újraértésként, olyan megközelítéseket és területeket is maga alá vonva, mint a világirodalom, migráns- és diaszpórairodalom, posztkoloniális elméletek, xenológia, feminizmus.¹ A nagyjából a 90-es évektől létező, bár azóta is folytonosan megújuló modell megalapozóként tekint a migrációs tapasztalatra, s részben e tudásra támaszkodva, ezen kontextusban megkísérelte többek között a műnemek, műfajok átértelmezését is. Tanulmányomban, amelyben a migráns lét textualizálódásának műfaji kérdéseire kérdezek rá, elsősorban két példára támaszkodom, a magyar migráns prózairodalom két jellegzetes női alkotójának, Földes Jolánnak és Agota Kristofnak az esetét vizsgálom. A két író szerzői aktivitása a huszadik század más-más időszakára esik, aminek természetesen kihatása lesz írói praxisuk alakulására, azok legfontosabb vonásait tekintve, s ezeken belül szövegeik műfaji sajátosságait illetően is.

Földes Jolán (1902–1963) nagyon fiatalon avantgárd szerzőként jelentkezik. 1926-ban Párizsba megy, ahol a Sorbonne-on nyelvészetet tanul, de foglalkozik társadalomtudománnyal és lélektannal is (ilyen irányú esszéi jelentek meg párizsi avantgárd folyóiratokban), s közben kétkezi munkával tartja el magát. Ezután Egyiptomba utazik, ahol a magyar követségen gépírónő – egyiptomi élményeiből írja a *Fej vagy írás* című regényét és a *Pádár János, titok* című kisregényt. Ezt követően egy ideig Londonban él, majd visszatér Budapestre, ahol például a *Tollban* és a *Századunkban*² cikkeket publikál. 1932-ben a *Mária jól érett* című regényével megnyeri a Pantheon könyvpályázatát. 1932-től a Palladis Kiadó munkatársaként majdnem száz regényt fordít le, alapvetően angolból, de franciából, németből is. 1936-ban *A halászó macska uccájával* a londoni Pinker nemzetközi pályázatán nyeri el az első díjat, a könyvet tizenhárom nyelvre fordítják le, egymillió példány fogy belőle. A siker nyomán nagy európai körutat tesz, amely 1937-ben ér véget. A negyvenes évek elején férjével a náciizmus elől Londonba emigrál. Fél évet Indiában tölt, ahonnan úti leveleket küld a *Züricher Zeitung*-ba (például a matriarchátusról). Angliában nagyrészt regényeket ír Yolanda Clarent, Yolanda

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének munkatársa.

¹ JABLONCZAY TÍMEA: Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában. = *Helikon* 2 (2015): 137–156.

² FÖLDES JOLÁN: Egyiptomi levél = *Századunk* 3 (1929): 164. A *Tollba* egyértelműen újságíróként írt: a Posta bürokráciájáról, Adynak a hatalom általi kisajátításáról, egy belvárosi ruhaszalonnal megszűnése alkalmából, két olasz asszony peréről.

Földes néven, általában angolul.³ *Golden Earrings* című regénye Amerikában 1946-ban bestseller lesz, 700 000 példányban kel el, Hollywoodban film készül belőle Marlene Dietrich főszereplésével, bár Földes Jolán nem tartja sikerültnek az adaptációt. Életének utolsó tizenhárom évében nem ír többet, mert úgy érzi, mindent megcsinált, amit akart (kivéve egy tárcanovellát az *Irodalmi Újság*ba, ami szintén emigránsokról, azok nyelvvesztéséről szól). Hevesi András *A halászó macska uccájáról* írt és a *Nyugat*ban megjelent kritikájában az emigránstapasztalatot emeli ki „a regény legfontosabb vonásaként” de az általa mondottak az író teljes életművét jellemezni látszanak: „Földes Jolán regényének leitmotívja, rögeszméje az emigráció, ebben a könyvben minden az emigrációt suttogja, gügyögi és harsogja. Az emigráns-sors, amely a valóságban egyenletesen oszlik meg a magánélet ezer tényezője között, ebben a könyvben egyeduralomra tör.”⁴

Másik szerzőnk, Agota Kristof 1956-ban, 21 évesen hagyja el Magyarországot férjével és kisgyermekével együtt. Svájcban, Neuchâtelben munkásnőként helyezkedik el egy óragyárban, majd fogászati asszisztens lesz. Bár elválik, és újra férjhez megy, viszonylag eseménytelen életet él. Autodidakta módon, szótárakkal és stílusgyakorlatokkal tanul franciául, javítja íráskészségét: magyar nyelvű versei után már francia drámai művekkel kísérletezik, később prózát ír, a három részletben készült *Trilógiát*, s további kisregényeket, novellákat. Így lesz belőle franciául író, Svájcban élő magyar szerző.

Másfajta élet, más egyéniség, más életpálya, eltérő generáció: egyiküket a negyvenes évekig, amikor zsidó származása miatt kell elhagynia Magyarországot, a kalandvágya, kíváncsisága hajtja, s csak utána éli meg a kényszerű elszakadás traumáját; a másikat talán inkább politikai meggyőződése irányítja – de nagyon korán örökre elhagyja Magyarországot, „lecsereéli” a magyar nyelvet.

Mindenesetre úgy tűnhet, Földes Jolán és Agota Kristof a száműzetés (*exile*, *exil*) két alapesetét képviselik, ez a státusz, vagy akár létállapot ugyanis kétféleképpen közelíthető meg (bár keveredhetnek is). Míg Edward Said főként a száműzött (menekült, emigráns, bevándorló, migráns) alakjának elidegenedettséget és marginalitását emeli ki,⁵ más teoretikusok ezt a figurát pozitívan értik és napjaink „utazójának” és „modern nomádjának” posztmodern megtestesüléseként írják le.⁶ A két értelmezés különbségének illusztrálásaképp néhány metafora: a

³ *Moving Freely* (London, 1944), *Women in Love* (London, 1945), *Golden Earrings* (London, 1945; magyar. Budapest, 1946, francia Paris, 1945, spanyol. Buenos Aires, 1947, holland Hága, 1948, Amsterdam, 1967, 1970, német. Zürich, 1948, dán Koppenhága, 1948, finn Helsinki, 1948, cseh Bratislava 1948, norvég. Oslo, 1949, svéd Stockholm, 1950), *Prelude to Love*, *Shadows on the Mirror*, *Férjhez megyek* (1935), *Ági nem emlékszik semmire* (1933), *Péter nem veszté el a fejét* (1937), *Fej vagy írás* (1937), *Más világ-rész* (1937).

⁴ HEVESI ANDRÁS: A halászó macska uccája. Földes Jolán regénye. = *Nyugat* I. (1936): 459–460.

⁵ EDWARD W. SAID: Reflections on exile. = *Reflections on exile and other essays*, Cambridge, Mass. Harvard Univ. Press, 2000, 137–149.

⁶ JOHN NEUBAUER – BORBÁLA ZSUZSANNA TÖRÖK (Eds.): *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe*. Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2009, 587.

száműzetés metafizikai és univerzális természetének jellemzésére – lásd első értelmezés – Ádám és Éva kiűzetését a paradicsomból, illetve a platóni ideát szokás említeni, a másik interpretációban pedig a „soha nem létezett, absztrakt cigányt” (Lemon).⁷ Persze ez a „cigány”-állapot sem egyértelmű, korántsem az, hiszen a modern menekült gyakran azért kerül párhuzamba vagy azonosítódik a cigánnyal, mert – mint Said mondja – a meggyökerezettséghez és a gyökerestől kitépethez (*rootedness, uprootedness*) is vonzódik: azaz mindenhol otthon van és sehol nem érzi magát otthon. (Ez az igénye amúgy összhangban van Said „utópista” és „holisztikus”, a világ mint „közösség” ideájával is, és azzal, hogy negatív kritikát fogalmaz meg a „nemzeti és etnikai tisztaságot megteremtő ideológiai kreatúrának tekintő kultúra” irányában.⁸) Egyébként, mint látni fogjuk, a cigány visszatérő alakja Földes Jolán szövegeinek, s ott is ambivalens jelentések és értékek hordozója.

Bár hozzáállásuk ekképpen más (ennek szövegbeíródásáról a továbbiakban lesz még szó), megfigyelhető, hogy mindkét író, miközben tematikailag egyszerűen képtelen elszakadni a migránstapasztalattól, rendszeresen a fikció területén mozog: életművük alapvető hányadát regények teszik ki, s kisebb részét novellák (esetleg kisregények). Ez a műfaji arány – tehát: a regényműfaj dominanciája, némi novella-erősítéssel – láthatólag szemben áll a transznacionalitás és a migráció szakirodalmának megállapításaival, miszerint ez a tapasztalat azokat az irodalmi formákat privilegizálná, amelyek a memoárt, a biográfiát, az autobiográfiát és az útleírást használják határátlépéseik kiindulópontjául. E műfajokban ugyanis – mint Jablonczay Tímea, részben Stephen Clingman meglátásaira támaszkodva megjegyzi – a mobilitás retorikája, a marginalitás és határtapasztalat, a vándorlás, a kényszerű fordítások és cserék alapvető migrációs praxisként jelentkezhetnek,⁹ és ezek képesek kitüntetetten működtetni a mobilitás, az utazás, az emlékezet aktusát. Vagy hivatkozhatnánk Marie-Louise Ascher *The Exile as Autobiographer* című tanulmányára, miszerint az önéletrajz azért lehetne alkalmas a menekültélmény megragadására, mert primér fokon úgy fogható fel, mint ami a „kilakoltatások” és helyváltogatások sorozatának terméke. „A jelen múlttá válik benne, még a beszéd pillanatában is; a múlt pedig meghal, miközben görcsösen, megbízhatatlan formában emlékezetként őrizzük; a képzelet kémcsövében fortyogó emlékként, amely fekete szimbólumokká alakul át a fehér papíron, s el-elhalványul. Az önéletrajzi szöveg ekképpen háromszorosan is posztthumusz. Minden állomásán elvész a referens, miután egy új médium újraalakította azt. Még ha az »Én« – amely az írás pillanatában visszaható névmásként funkcionál, *shifter*ként – telítetté is válik a használat időpontjában, megfelelője mégis hamar-

⁷ DOMNICA RADULESCU: *Nomadism, Diasporas, and Eastern Voices*. Lexington Books, 2002, 3.

⁸ DOMNICA RADULESCU: Uo.

⁹ JABLONCZAY TÍMEA: *I. m.*

san megszűnik a való világban.”¹⁰ (Mindezt árnyalja, hogy Agota Kristofnak van egy rövid önéletrajzi szövege is, *Az analfabéta*.)

Csakhogy az emigránsregény és az emigránsfikció (a novellákat is ideértve) a fentiek ellenére is bevett műfaj, különösen e korszak kezdetén, elég csak Remarque *A diadalív árnyékában* című művére gondolni, vagy Heinrich Mann-tól *A vulkánra*, Hevesi András-tól a *Párizsi esőre*, vagy Máraitól az *Idegen emberekre*.¹¹

A regényműfaj és a száműzetés összefüggésének több okát is említhetjük. Idézhetjük Edward Said gondolatait, aki *Reflections on Exile* című esszéjében kifejti, hogy száműzetésben az élet úgy lehet jobb, úgy tűnik el a hiány, ha egy új világot teremtenek más szabályokkal – ami a regényíróknak, politikai aktivistáknak, s általában, az értelmiségieknek kedvez a leginkább. A regényíróknak annyiban, hogy a száműzetés új világa – legalábbis logikailag – nem természetes világ, nem-reális volta pedig hasonlít a fikcióra. Said Lukács György fiatalkori regényelméletére alapoz, mely szerint a regény, mint a becsvágy és fantázia nem-reálisából megalkotott irodalmi forma – szemben az eposz megállapodottságával, stabil identitásaival és értékrendszerével, azaz *otthonosságával* – nem más, mint a „*transzcendentális otthontalanság*” formája. A változó társadalom termékében, a regényben a vándorló, középosztálybeli hős vagy hősnő azt keresi, miként tudna egy új, egy másik világot felépíteni, valami olyasmit, mint az a régi, amelyet örökre maga mögött hagyott.¹² Regény azért is létezik, mert *létezhetnek* más világok is, alternatívák az elmélkedők, vándorok, száműzöttek számára. Függetlenül attól, milyen módon, a száműzöttek nagyon gyakran excentrikusak, s egyfajta árvaságnak érzik saját különbözőségüket (még ha ezt fel is használják valamilyen célból). Itt még három közbevetést is tehetünk: egyrészt, Said ebben az esszéjében az emigráns lét lényegiségét első fokon társítja a nacionalizmussal is – vagyis egy még nem transznacionalista szemlélettel –, miközben szembe is állítja őket egymással a hegeli szolgáló dialektika alapján. A nacionalizmus szerinte – vagyis annak állítása, hogy van otthonunk, amelyet egy nyelvi közösség, egy kultúra, szokásrendszer biztosít – kezdetben képesnek tűnhet elhárítani a száműzetés által okozott károkat, még ha kirekesztő és féltékeny ideológia is egyébként (a nacionalizmus mindamelllett ezekben a regényekben mintha messze nem lenne

¹⁰ Idézi: DOMNICA RADULESCU, 67.

¹¹ A Pinker-bizottság magyar előzsűrije a jelígesen beküldött regény szerzőjének Márait gyanította egyébként, éppen az *Idegen emberek* rokon témája miatt. A világpályázat jegyzőkönyvének tanúsága szerint Babits Mihály, Herczeg Ferenc, Csathó Kálmán, Földi Mihály, Gulácsy Irén, Kosztolányi Dezső és Zilahy Lajos voltak a zsűri tagjai, ők továbbbítták Londonba.

¹² 518. Vagy idézzük magát Lukácsot, mert ő kicsit mást is mond: az élet már elrejtett teljességét kutató regényben „a tárgy adott szerkezete – a keresés csak a szubjektum szempontjából fejezi ki azt, hogy mind az élet objektív egészéből, mind a szubjektumhoz való viszonyából teljesen hiányzik a magától értetődő harmónia – szabja meg a megformálásra törekvő érzületet: a történelmi szituáció hasadásait és szakadékait mind be kell vonni a megformálásba, és nem lehet, nem szabad kompozíciós eszközökkel elkendőzni őket. A regény formameghatározó érzülete így a regényhősök pszichológiájaként objektívalódik: a regényhősök – keresők.” LUKÁCS GYÖRGY: A regény elmélete. In: Uő: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika*. Budapest, Magvető, 1975, 518.

kötelező érvényű). A másik megjegyzés arra vonatkozik, hogy ennek az *otthonosság/otthontalanság* ellentétpárnak vannak olyan sztereotipikus genderkódjai is, amelyek transznacionális közegben viszont gyakran elmozdulnak, a női szférához általában kapcsolt otthonosság, ismerősség, meghittség tere és az e helyhez rendelt biztos identitás meginog. Ha felszakadnak a határok, zavarosabbá válik, félelem, szorongás hatja át, sőt, adott esetben patolgikus lesz – mint látni fogjuk, Agota Kristofnál még erre, konkrétan a skizofréniára is találunk példát, Földes Jolánál csak az előbbiekre.¹³ A harmadik pedig: Lukácsnál a novella is efféle *otthontalan* műfaj, csak ott az író lemond a teljesség ironikus felmutatásáról is. Erre vonatkozóan pedig érdemes megemlíteni, hogy Madarassy Zsuzsa, a *Más világrész* korabeli kritikusa a kötet egyes darabjait (szinte kizárólag emigráns- és idegenrovellákat) kidolgozatlan regénynek tekinti az ötlet „mélysége” tekintetében: „Mindegyik kész regénytéma, csak ki kéne dolgozni őket, minden mondat mögött annyi minden van még, olyan sok érdekes.”¹⁴

Földes Jolán legismertebb regénye, *A halászó macska uccája* egy kis térbe – Párizs legszűkebb síkatorában egy aprócska hotelbe – zsúfol rengeteg emigránst, függetlenül azok nemzetiségétől (orosz, litván, spanyolok, magyarok, németek), eredeti társadalmi státuszától (arisztokrata vagy munkás), politikai meggyőződésétől. Itt – szemben tágas terű más műveivel – a mikrotér szorossága, az általa adott biztonságélmény és a többiekkel való közös tapasztalat adta szolidaritás próbálja ellensúlyozni valamilyen módon a száműzetés otthontalanságát – mindenestre az egész cselekményalakítás zsánerképekkel működik. A mű mindemellett munkás-, illetve családrégény is: a háromgyermekes Barabásék – az apa szűcs, az anya mosni jár – lassú boldogulását, a gyermekek nemzedékének felemelkedését, értelmiségivé válását követhetjük végig (még ha meggazdagodásukról nem is beszélhetünk) apró részletekben, finom kidolgozottságban, viszonylag hagyományos prózapoétikai eszközökkel, extradiegetikus-heterodiegetikus narrációval. A *Moving Freely* (London, 1944, francia címe *Les Exilés*) pedig – s ebben nem a munkásokat középpontba helyező előbbi regénnyel rokon, hanem Heinrich Mann *A vulkánjával* – az értelmiség, a művészvilág emigráns társadalmát mutatja be egy emigránsmozgalom működésén keresztül.

Földes Jolán néhány könyvét akár Bildungsromannak is tekinthetjük (nemcsak a még magyar környezetben játszódó *Mária jól érettet*, de a talán ifjúsági regényként kategorizálható *Péter nem veszi el a fejét* címűt ugyancsak, vagy az egyiptomi közegbe helyezett *Fej vagy írást* is), ami nem meglepő abban a tekintetben, hogy a száműzetés gyakran szerepel az emberi tapasztalat egyik toposzaként is a kaland- és nevelődési regényekben vagy a felfedezés irodalmában.

¹³ Györke Ágnes, Jablonczay Tímea a transznacionális feminizmusról: GYÖRKE ÁGNES: A transznacionális feminizmus elméletei. Empátia, affektus és a transzlokális tér. *Helikon* 2 (2015): 221–232., JABLONCZAY TÍMEA: *I. m.*

¹⁴ MADARASSY ZSUZSA: Földes Jolán: *Más világrész*. = *A Toll* (1) 1938: 28–29.

Az egyébként esztétikai szempontból nem igazán érdekes *Péter nem veszi el a fejét* bizonyos értelemben a nomád életmód nevelő hatására mutat rá nemcsak a kamaszfiú, hanem negyvenes banki alkalmazott nagybátyja tekintetében is: turistaútjuk csavargásba fordul, hol fizikai munkát végeznek, hol összevissza utazgatnak – hajón és a Szaharában – választásaik és a véletlenek mentén, s közben mindenféle hihetetlen és váratlan kalandokon esnek át. *Nomád* mozgást végeznek teoretikus értelemben is, ráadásul a Deleuze és Guattari által a *Mille plateaux*-ban bemutatott nomád tér két alapvető formája éppen a sivatag és a tenger: egyetlen szabad, homogén, sima felületű síkból áll, ahol a nomád bármely irányba mozoghat; s ahol ugyan vannak referenciapontok, de ideiglenesek, hogy minél hamarabb elhagyhatók legyenek. A nomád folyton úton akar lenni, mert számára a lényeg a köztes, az átmeneti, a függő állapot, az „intermezzo”, a deterritorializáció állapota.¹⁵ De azért mégsem egészen a Deleuze és Guattari-féle nomádfogalomról beszélhetünk itt, mivel azzal a fejlődéssel és a biztos lezárás nem egyeztethető össze. Márpedig itt a lezárás mesébe illő: egy dúsgazdag amerikai özvegy megmenti őket, akit aztán a bácsi elvesz feleségül, s az utazás során a kislányból önálló felnőtt, a nyárspolgár és zsémbes öregedő férfiből pedig nyitott és sármos kalandor lesz.

A *Fej vagy írás* egy valószínűleg lévő fiatal feleség története, aki érzelmi leválásának, önállósulásának érdekében Egyiptomba megy dolgozni, s ott látszólag jól beilleszkedik a helyi, látszólag nemzetileg heterogén – bár alapvetően fehér – társaságba, több férfihoz fűzi így vagy úgy affektív viszony, kis híján elfogad egy házassági ajánlatot; de aztán mégis hazatér, részben ezáltal visszatagozódni a magyar viszonyok közé, s talán azért is, hogy szoknyavadász férjének mégiscsak a közelében legyen. A végkifejlet ismeretében persze meggondolandó, hogy nem egy Bildungsroman-kifordítással van-e dolgunk, hogy tényleg ésszerű belátás eredménye-e, amint azt a fokalizáció eredményeképp gondolhatjuk, vagy egy kudarc-történeté. Ez minden bizonnyal értelmezés kérdése, mármint hogy a főhősnőnek az volt-e az útja valóban, hogy észrevegye szerepe lényegét, észrevegye a korlátait, és okulva tapasztalataiból élete egy újabb fázisába lépjen, vagy egyszerűen csak megrekedt, a saját tengelye körül forog. Igaz, Vöő Gabriella szerint a női fejlődésregény annyiban különbözik a műfaj mintanarratíváitól, hogy általában megkésetttség jelentkezik benne, a főszereplő többnyire idősebben jut el belátásaihoz, mint a férfiverziókban, s gyakran nem is olyan egyértelmű módon: a nők számára, mivel ők ugyanezen társadalomban peremhelyzetbe szorultak, a fejlődés lehetőségei korlátozottak: „A női hősök esetében ugyancsak problematikus a felvilágosodás ismeretelméleti alapjain nyugvó fejlődésregény koherens, autonóm én-felfogása. A női én nem teljesen körvonalazott, életpályájára nem a fejlődés linearitása jellemző, hanem kitérőkkel, vakvágányokkal van tele. Fejlődé-

¹⁵ GILLES DELEUZE – FÉLIX GUATTARI: *Mille plateaux, 2. capitalisme et schizophrénie*. Paris, Minuit, 1980, 471.

se ezért nem is érhet véget a felnőttkor elérésével, mint a férfiaké, hanem befejezetlen marad, későbbi életszakaszokra tolódik ki.”¹⁶

A nomadizmus mint identitáskérdés, mint életforma hangsúlyosan van jelen Földes Jolán cigányszövegeiben, de csak mint valamilyen állomás a személyiség-fejlődés rögs útján: ezek így tehát a maguk módján ismét csak nevelődéstextusok. Fiatal roma nő az egyik főszereplője *Golden Earrings (Arany fülbevaló)* című regényének, amelyben a nomád cigányasszony az angol ezredes cigánynak öltöztetve bújtatja és kíséri végig Németországon, s időközben a szeretőjévé lesz: az alapvetően populáris regiszterben mozgó regényben egyszerre szórakoztató és elgondolkodtató a két kultúra hol feszültségteli, hol félreértésekbe ütköző találkozására, s a nomád életmód, ha nem is végérvényesen követendő példává, de egy darabig lehetséges életalternatívává válik a férfi számára. A *Más világrész* című kötet egyik novellájában (*A friss füvet jó szagolni*) pedig egy vándor cigánylány kap a hidegben menedéket kislányával az elhagyott asszonytól, aki irigyli a szabadságát, de meg is botránkozik rajta, azonosulna is vele, voltaképpen azonban nem tudja elfogadni – általában is, mindketten képtelenek egymás mélyebb megértésére. A két szöveg az átmeneti és véglegesen fel nem vállalt nomadizmus eseteinek tekinthető, különböző fokozatokban.¹⁷

S még egy fontos szempont: több arab vonatkozású szövegben (*Péter nem veszi el a fejét, Fej vagy írás*, de a szintén Egyiptomban játszódó *Pádár János titokban* is) megfigyelhető, hogy ez a fajta kvázi-nomadizmus nem jár együtt a Braidotti-féle nomadizmus, mint a Másikhoz való odafordulás lehetőségével sem, vagy másképp, inkább kolonialista, semmint posztkolonialista szemlélettel társul: az arabok ugyanis ezekben a regényekben *subaltern* pozícióban (érthetetlen viselkedésű, sőt, szinte gyanús idegenként) jelennek meg.

A Berkovits Zoltánnal közösen írt *From Prague to New York. The Adventurous Stories of an Eternal Beggar*¹⁸ című kötet egyes szám első személyben megírt, de minden bizonnyal fiktív anekdotagyűjtemény, azaz lazán, láncban összefűzött, semmilyen tekintetben nem hierarchizált (mellérendelésen alapuló) sorozat csatánál lezárt történetekkel. Főszereplője egy úgynevezett *Schnorrer*: ez a német-zsidó kifejezés, amely vándorkoldust, kéregetőt jelent, többnyire egy olyan emberre vonatkozik, aki utazgat a nagyvilágban, és közben kölcsönadományokból él, ügyesen és elegánsan „megfeji” módosabb hittársait, kisebb-nagyobb pénzüsszegeket csal ki tőlük valamilyen ürüggyel vagy apróbb szívességekért. Esetünkben leginkább egy, a művész- és intellektüelvilágban járatos, Prágától Tel Avivig, Bukaresttől New Yorkig, Budapesten, Brüsszelen, Genfen, Párizson keresztül utazó, s azt végigügyeskedő figuráról beszélhetünk, aki a nomád Másik hagyományos reprezentációjának, a bolygó vagy az örök zsidó egyik alakváltoza-

¹⁶ VÖÖ GABRIELLA: Doris Lessing és a női fejlődésregény. = *Jelenkor* 2008/3: 338–343.

¹⁷ MADARASSY ZSUZSA: *I. m.*

¹⁸ ZOLTAN BERKOVITS – YOLANDA FÖLDES: *From Prague to New York. The Adventurous Stories of An Eternal Beggar*. Geneva, Pea Editions, é. n.

taként jelenik meg, ez utóbbit nem a vallásos értelemben véve, hanem az idő és a tér vándoraként, a nem letelepedettség reprezentatív alakjaként.

Agota Kristof narratív életművének legfontosabb tétjei egyrészt az emigrációs identitás komplexitásának felmutatása, másrészt a határátlépés és a határzónán való tartózkodás motívumának alkalmazása (konkrétan és transzgressziós értelemben is), harmadrészt pedig annak a sajátos nyelvvesztésnek a reprezentálása, amely magában hordozza a nyelvi nyereséget is. A migráns- vagy bevándorló tapasztalat nála a kisebbséginek is tekinthető külföldi (aki egy meghatározatlan országban, meghatározatlan nemzetiségűként él idegenként), a Másiké, aki ugyanakkor általában átmeneti helyzetben is van, a halott zónában, a senki földjén. Ez a tapasztalat – sehová nem tartozni, két világ között lebegni – néha közvetlenül is megjelenik a szövegeiben, a *Trilógiában* éppen úgy, mint az *Othton* vagy *A csatorna* című novelláiban. A határtapasztalat a *Trilógiába* is beleíródik: az ikrek a határzónában laknak nagyanyjukkal, egyikük átszökik a lezárt határon (míg apjukat feláldozzák ugyanott), s a novellákban is számos külföldi utazás/lakhelyváltás tanúi lehetünk, miközben a határátlépés számos esetben súlyos transzgresszióként is ott van (például incesztusként, pedofiliaként, illetve skizofrének tekinthető cselekedetként). S mindez nemcsak a *Trilógiában* több ízben, hanem a *Tegnapban* is, vagy a *Line nővérem, Lanoé fivérem* című novellában is. Michèle Bajolle *Un passé contraignant*¹⁹ című könyvében a *Trilógiában* „külföldet”, a határon túli területet a nomád térrel azonosítja, azaz a szabadsággal, a szabad mozgás lehetőségével – márpedig Deleuze-ék szerint ennek a kapitalista gazdasági forma felel meg, vagyis ha az elhagyott országot mégiscsak a szocialista Magyarországgal azonosítjuk, akkor Ausztrián keresztül kapitalista országba távozik az ikerpár egyik fele. Természetesen a nyílt és sima tér legreprezentatívabb motívuma a sivatag, mely képződmény a szerző önéletrajzi könyvében, *Az analfabétában* – noha más nézőpontból – kötődik az immigráció és emigráció teréhez is (*A sivatag* című szöveg).

A *Trilógiában* a szöveg és a narráció szintjén is folyamatos határátlépéseknek vagyunk tanúi, tudniillik a keretváltásoknál (és ezzel együtt a narrátor nyelvi értelemben vett személyének megváltozásánál). Ez gyakran előforduló jelenség, és az olvasó nem tudja követni, ki beszél (nem tudja névről beazonosítani), továbbá nem tudja ellenőrizni a narrátor szavahihetőségét sem: a keret mozgásai a történetet illetően is mozgásokat (csúszásokat) idéznek elő, és bizonytalanná teszik az identitást. Ezek „fikciók a fikcióban” (vagy másképp: *mise en abyme*-ok), de mint fikciók inkompatibilisak is egyúttal: egyfolytában módosulnak, s így állandóan megrengetik a többi fikciót. A csúszások, rések, repedések, gyűrődések olyan mértékűek és bonyolultságúak, hogy már nem tudjuk, kik a narrátorok, hányan vannak (egy van vagy kettő), hogy hívják őket (Klaus, Lucas vagy Klaus), miként

¹⁹ MICHÈLE BAJOLLE: *Un passé contraignant. Double bind et transculturation*. Amsterdam – Atlanta GA, Rodopi, 2000.

telt az életük, és hogy a cselekmény megannyi módosítása után vajon várhatunk-e egy újabb csavarra a regényben.

Michèle Bajolle a skizofrénia felől értelmezi a narráció narrátor(ok)ra, hangra, legfontosabb motívumokra vonatkozó trükkjeit, s ugyanezzel magyarázza a test regénybeli megjelenítését. Szerinte szinte bizonyos, hogy a *Trilógia* hőse egyetlen személy: *A nagy füzet*ben láthatólag elválaszthatatlannak tűnő „mi”-nek egyetlen hangja van, s aztán, az egyik iker szökése után – vajon valódi szökés volt ez? – egyazon szereplőben mutatkozik. Végül Bajolle arra a következtetésre jut, hogy a *Trilógiában* a skizofrén elemek együttese és a szöveg posztmodern jellege miatt szükségszerűen asszociálunk Deleuze és Guattari könyvére, hiszen skizofrén állapot kötődik a nomád léthez is: a kapcsolat világos, a skizofrén (a modern nomád) deterritorializációját a végsőig viszi, azaz állandó menekülésben van. (S itt – a transzgresszió és a skizofrénia másfajta összekapcsolása érdekében ismét a Said által hivatkozott Lukácsot lehet idézni: „A téboly és a büntett éppen a [regényre jellemző] transzcendentális hontalanság objektívációi; egy tett hontalansága a társadalmi összefüggések emberi rendjében, egy lélek hontalansága a társadalmi összefüggések emberi rendjében.”²⁰)

Végezetül a nyelvi szempontot is érdemes megemlítenünk. Domnica Radulescu a *Realms of Exile* című könyv bevezetőjében²¹ úgy fogalmaz, hogy a száműzetést teljes egészében kétfajta törésként és/vagy reintegrációként érthetjük meg és gondolhatjuk át: nyelviként és tapasztalatiként. A valósághoz való viszony, a valamely világban való benne-lét is szükségképpen nyelviként megragadható, miközben persze tapasztalat is, amely egyszerre érzéki, perceptuális és érzelmi aspektusokkal is bír. Az emigráció még azoknak is, akik csupán alapvető kommunikációra használják a nyelvet (vagyis nem írók, nem dolgoznak vele), nyelvi törést eredményez, és ezzel egyidejűleg erős kapcsolatot az anyanyelvvvel. Noha a száműzetés minden tapasztalata különbözik, mégis egyetlen textúrát hoznak létre, amelyet a törés, veszteség, fragmentáltság, nosztalgia jelentései szőnek át, gyakran kombinálva megújult energiákkal, reménnyel az életre. Ezt az élményt néha közhelyesnek érezzük, miközben valami belőle mindig elmondatlan marad. Ez az aspektus különösen Kristofnál szembeűnő, aki *Az analfabétában* s különböző interjúiban azt állítja, valójában sohasem tanult meg tökéletesen franciául, ráadásul a francia nyelv „ellenséges” nyelvvé vált számára, amely folytonosan gyilkolja az anyanyelvét: gyökértelensége alapvetően nyelvi jellegű. Ebből a szempontból azt a fajta kisebbségi irodalmat műveli, amelyet Deleuze és Guattari Kafkáról írott könyvében határoz meg. Az analfabéta itt a kisebbségi irodalom praxisát jelenti: „Hány ember él ma olyan nyelvben, amely nem a sajátja? Hányan vannak, akik már, vagy még nem ismerik saját nyelvüket, és rosszul ismerik azt a többségi nyelvet, amelyet használni kényszerülnek? A bevándorlók, s főként

²⁰ LUKÁCS GYÖRGY: *I. m.*, 519.

²¹ DOMNICA RADULESCU: *I. m.*, 2.

gyermekeik problémájáról van szó. A kisebbségek problémájáról. A kisebbségi irodalom problémájáról, ami azonban mindannyiunkat érint: hogyan szakítsunk ki nyelvünkéből egy olyan kisebbségi irodalmat, amely képes aláásni a nyelvet (...)? Hogyan lesz valaki saját nyelvének nomádja, bevándorlója, cigánya? Kafka válasza: gyermeket bölcsőjéből kilopva, kifeszített kötélén táncolva.”²² A megoldás a „nyelv deterritorializációja”, azaz a nyelv nomáddá tétele. Agota Kristof megoldása: egy olyan hibrid – bár alapvetően minimalista – nyelvet alkot meg a két régebbi kereszteződésénél, amely soha nem létezett. Földes Jolánnál talán ezt a szakadást nem érzékeljük ennyire tisztán, legfeljebb annyiban, amennyiben egyes bevándorló szereplőinek – alapvetően az alacsony társadalmi osztályokhoz tartozóknak, lásd *A halászó macska uccájának* munkásai – nehézséget okoz a nyelvtanulás, nyelvi beilleszkedés, s kirekesztődnek. Illetve utolsó, az *Irodalmi Újság*nál megjelent tárcájában foglalkozik explicit módon a kérdéssel, nevezetesen a többgenerációs bevándorlók (görögök) megbomlott családi kommunikációjával, nemzedéki nyelvi szakadékaival: a családtagok egyszerűen nem értik egymást, sem a környezetüket, folyamatosan tolmácsra szorulnak. Viszont Földes Jolán angol nyelvtudása stilisztikai szempontból is példaértékű: az *Irodalmi Újság* szerint „egy kritikusa azt mondta róla, hogy Joseph Conrad óta nem volt külföldi író, aki ilyen szépen írt volna angolul”.²³ Az ő esetében inkább talán a transznacionális kiadási és fordítási gyakorlat lehet érdekes, hogy eleve külföldi piacra ír – egy idő után idegen nyelven, angolul, ritkábban németül – de azonnal fordíttatja is ezeket a szövegeket. A külföldi pályázatra elküldött és ott pályadíjat nyert *A halászó macska uccáját* tizennyolc nyelvre fordítják le. Tábori Kornél írja a *Literaturában* a szerzőnővel való beszélgetéséről szóló beszámolóban,²⁴ hogy a *Fej vagy írás* az adott pillanatban megjelent már magyarul, németül és Amerikában, de már később az angliai és a francia kiadás, és megvásárolták lengyel, holland, finn és olasz kiadók stb. Minden bizonnyal e praxis – és a piaci igények kielégítésének szándéka – vihette Földes Jolánt egyre inkább a populáris regiszter irányába.

²² GILLES DELEUZE – FÉLIX GUATTARI: *Kafka. A kisebbségi irodalomért*. Ford. Karácsonyi Judit. Budapest, Qadmon, 2009, 40.

²³ M. K.: Földes Jolán. = *Irodalmi Újság* 1963. november 15., 2. Idézi: JABLONCZAY TÍMEA: A szöveg mint az anya teste. Mária jól érett. = *Literatura* 2009/2, 218–235.

²⁴ TÁBORI KORNÉL: Mrs. Földes útja Indiáig. = *Literatura* 1938. július 15., 248.